

Ljiljana Gavrilović

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Etnografski institut SANU
fifana@gmail.com*

Znanje u čežnji za slobodom*

Apstrakt: U radu se govori o ograničavanju pristupa znanju/knjigama u savremenom digitalizovanom globalnom svetu, u kome se pristup znanju plaća i u kome se, definisanjem načina plaćanja, strogo kontroliše ko ima, a ko nema pravo na znanje. U drugom delu teksta govori se o borbi za slobodu reči/znanja, odnosno o akcijama kojima se autori/proizvođači znanja i umetnosti, bore protiv ograničavanja ne samo slobode govora, nego i kreativnosti i inovacija, koji bi trebalo da budu cilj svih zakona o zaštiti autorskih i intelektualnih prava, čija se savremena primena pretvorila u sopstvenu suprotnost.

Ključne reči: Internet, sloboda, autorska prava, znanje, elektronske knjige, piraterija

Devedeset posto radova koji potpadaju pod autorska prava su siročići: niko ne zna ko poseduje pravo na njih i niko ne može da otkrije kako da ih ponovo štampa. U međuvremenu, njihove poznate kopije se dezintegrišu ili gube. Tako tamo napolju postoji biblioteka, najveća biblioteka ikada, devedeset posto svega što je ikada stvoreno, i ona lagano gori [...] Možda ćemo jednoga dana otkriti kako da napravimo dovoljno kopija kreativnog stvaralaštva čovečanstva, da možemo njegov najveći deo da sačuvamo od vatre.

Doctorow 2013, Chapter 2

U proleće 1996. godine, u vreme kada je Internet u svetu bio još mlad – nova, elektronska granica, divlja, nekontrolisana i sa obećanjima slobode nikad ostvarene u "stvarnom" svetu – na konferenciji "Computers, Freedom, and Privacy" (cf. Lessig 2006: xiii) dva poznata SF¹ pisca održala su opominjuće govore. Vernor Vindž je govorio o mogućnostima neželjenog tehnološkog transfera podataka ka državnoj upravi, kao i o (još opasnijim) mogućnostima da uprava,

* Tekst je rezultat rada na projektu "Kulturno nasleđe i identitet" (br. 177026), koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

¹ Akronim od *Science Fiction*.

koristeći Internet, uspostavlja sve čvršću kontrolu kako nad našim *online*, tako i nad našim *offline* životima, koji se tako mogu naći u svetu perfektne i apsolutne kontrole. Tom Medoks je ispričao sličnu priču, uvodeći u nju trgovinu kao novi/dodatni element, za koji je pretpostavio da će uspostaviti čvrst savez sa državnim upravom, jer trgovina, kao i uprava, bolje funkcionišu u u čvrsto regulisanom svetu pa bi se – po njegovom viđenju – sajberprostor mogao menjati u skladu sa potrebama ove dve "moćne snage socijalnog reda".

Te godine, kada je još uvek manji deo sveta aktivno provodio vreme (živeo?) u sajberprostoru i kada je, uprkos eksploziji Mreže kao socijalnog prostora, još uvek bilo teško zamisliti je kao zonu čvrste socijalne kontrole, slušaoci su na ove ideje reagovali kao na fikciju (o njima uostalom *i jesu* govorili SF pisci), ali je ta fikcija bila zastrašujuća. Orvelovska.

Danas, gotovo dvadeset godina kasnije, njihove priče zvuče kao proročanstvo. Kao da su Vindž i Medoks, iako su bili među prvim teoretičarima sajberprostora, mogli da ispričaju svoje priče o savršenoj kontroli *upravo zato* što su, kao i njihova publika, živeli u svetu koji se tada još nije mogao kontrolisati (Lessig 2006, xiv) i zato što su želeli da se odupru budućnosti o kakvoj su govorili, a koja nam se, uprkos svim opomenama, u velikoj meri dogodila.

Ono što tada nije izgledalo očekivano, bilo je to da će spoj državno-upravne i trgovinske kontrole biti veoma striktno primenjen i na, na prvi pogled, relativno autonomne oblasti života, kao što je usvajanje/oblikovanje znanja.

Kontrola znanja...

Proces laganog premeštanja ogromnog broja knjiga i časopisa iz fizičkog u sajberprostor, koji se odvija tokom poslednje tri decenije, na samom početku obećavao je da će znanje, do tada striktno ograničeno fizičkim pristupom literaturi, postati dostupno svima koji imaju pristup Mreži. To bi značilo da će i stanovnici malih i siromašnih zemalja, daleko od aktuelnih centara proizvodnje znanja, moći da dođu do najnovijih knjiga (uključujući i časopise), bile one "umetničke" ili "naučne" (ta podela je, zapravo umnogome besmislena, jer obe te kategorije literature, iako na različite načine, proširuju okvire znanja), čime bi prvi put u istoriji bili u mogućnosti da, bar u ovom relativno uskom segmentu života, budu ravnopravni sa građanima bogatih i razvijenih zapadnih zemalja. Istovremeno, to bi značilo i relativno prevazilaženje klasnih barijera unutar zapadnih društava, jer – ako svako ko ima računar i Internet konekciju može da ima pristup najnovijim naučnim rezultatima, više nije najvažnije ići u prestižnu/skupu školu – važnija je individualna posvećenost sticanju znanja i kreativnost u korišćenju znanja, nego pozicija unutar čvrsto stratifikovanog obrazovnog sistema.

No, tokom poslednje decenije stvari su se promenile. Naučni/stručni časopisi su postali "vlasništvo" globalnih izdavačkih korporacija (one imaju *copyright* na

njih, a ne autori koji su objavili članke u tim časopisima), iako su ih decenijama ranije izdavali univerziteti i/ili različite kulturne/socijalne nacionalne i/ili internacionalne organizacije.² Istovremeno, velike baze podataka koje indeksiraju naučne/stručne časopise postale su dostupne samo onima koji uredno plaćaju pretplatu, pre svega univerzitetima (profesorima, istraživačima, studentima), odnosno onima koji već jesu članovi akademske zajednice. Ili kako se to kaže u lokalnoj varijanti (KoBSON - *Konzorcijum biblioteka Srbije za objedinjenu nabavku*):

"Pravo na pretraživanje baza podataka imaju svi zaposleni u akademskim, istraživačkim i zdravstvenim institucijama čiji je osnivač Vlada Republike Srbije, i u nadležnosti su Ministarstva nauke. To pravo pripada i studentima koji ga ostvaruju u biblioteci svog fakulteta, ili u univerzitetskoj biblioteci pripadajućeg univerziteta. [...]

Pristup naučnim servisima ograničen je samo na državne institucije zato što je jedini finansijer pretplate na pristup bazama Ministarstvo nauke. Licence koje se potpisuju sa stranim izdavačima uslovljavaju korišćenje servisa isključivo iz neprofitnih institucija (u edukativne i naučne svrhe). Cena za ovakvo ostvarenu licencu je niža od cene koja bi se platila za neki drugi aranžman, tako da privatne firme nemaju prava da koriste resurse KOBSON-a."

(http://kobson.nb.rs/pitanja_i_odgovori/pitanja_i_odgovori.16.html#1197).

No, kako Ministarstvo nauke, odnosno, trenutno (2013. godine) Ministarstvo prosvete i nauke, novac kojim plaća licence izdvaja iz javnog prihoda, pre svega iz poreza koji plaćaju svi građani Srbije, logično bi bilo da isto tako svi građani imaju pravo da koriste ove servise.³ Ipak, kako i strani izdavači favorizuju (pre svega cenom, što nikako nije zanemarljivo) ekskluzivan pristup znanju, logično je da se i lokalni čvor ispostave znanja srpskoj javnosti oblikuje u skladu sa novouspostavljenim pravilima.

Potpuno je podrazumevano da se odobreni pristup ovim bazama odnosi samo na akademske zajednice koje imaju dovoljno novca za uredno plaćanje

² Dobar primer za to je npr. časopis *Museum International*, koji je UNESCO izdavao od 1948. i koji je bio potpuno otvoren do sredine prve decenije ovog veka, da bi kasnije postao dostupan samo u okviru baza podataka (sa plaćenim pristupom) u kojima su izlistane publikacije Blackwell/Wiley Publishing kao aktuelnog suizdavača. Što je časopis bio "uspešniji" (više citiran, bolje pozicioniran na scientometrijskim listama), brže je ulazio u novi sistem naučno-izdavačke industrije. Naravno, verovatno je da je veliki broj časopisa, kao što jeste bio slučaj sa *Museum International*, takvu poziciju postigao upravo zahvaljujući širokoj dostupnosti, a ne zahvaljujući kvalitetu ili inovativnosti objavljenih radova. Vreme će pokazati šta će se desiti sa njihovom citiranošću unutar novog sistema pristupa.

³ Jasno je da najveći broj građana nije zainteresovan za korišćenje ovih, veoma specijalizovanih servisa. No, ipak, sasvim je moguće da postoje zainteresovani i izvan državnih fakulteta i instituta: talentovani srednjoškolci, zainteresovani učitelji i profesori u osnovnim i srednjim školama, nezavisni istraživači itd.

pretplata, što otvara pitanje šta se dešava sa univerzitetima u siromašnim zemljama trećeg sveta.⁴ I, naravno, ovakav način pristupa gotovo potpuno isključuje sve one koji ne pripadaju akademskim zajednicama.⁵

... kontrola reči ...

I, dok se naučni članci mogu naći samo u okviru ovakvih, strogo kontrolisanih, baza podataka, sudbina knjiga je potpuno drugačija. Internetom kruži ogroman broj naslova. Neki od njih su skenirani primerci knjiga za koje su istekla autorska prava (prošlo je 50-75 godina od smrti njihovih autora) ili su objavljene kao izdanja kojima je pristup slobodan,⁶ tako da su na mreži potpuno legalno. Ipak, najveći deo elektronskih i/ili digitalizovanih knjiga koje kruže Internetom jesu nelegalne kopije koje srećni čitaoci veselo razmenjuju među sobom, stalno šireći krug posvećenika.

Smatra se da je prva elektronska knjiga, namenjena najširoj publici,⁷ stvorena jula 1971. godine, kao *Text #1* Gutenberg projekta (Lebert 2009, 5), iako

⁴ Iako Srbija (bar načelno i geografski) nije zemlja Trećeg sveta, početkom 2013. godine, naučnici u Srbiji suočili su se sa periodom nemogućnosti pristupa ionako ograničenim resursima (veliki broj časopisa koji je indeksiran u bazama podataka izlistanim na KoBSON-u samo je delimično dostupan): "Pored značajnih napora koje smo uložili u pregovorima, kako sa izdavačima, tako i sa Ministarstvom prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, ugovor za ovogodišnju realizaciju KoBSON programa nije potpisan. Najveći broj izdavača nam je na osnovu dugogodišnjih korektnih odnosa (izvršavanje njihovih i naših obaveza) produžio elektronski pristup svojim časopisima za dodatna tri meseca. Na žalost, ta tri meseca su prošla i mnogi izdavači će postepeno ukidati pristupe" (<http://www.kobson.nb.rs.proxy.kobson.nb.rs:2048/kobson.82.html>, objavljeno 09. 04. 2013.). Ovaj problem je, bar delimično, rešen do kraja aprila iste godine, ali se – naravno – postavlja pitanje šta će se dešavati narednih godina, odnosno, kakve će odluke donositi država povodom finansiranja pristupa znanju. To, zapravo, znači da država Srbija ima praktično apsolutnu kontrolu nad pristupom znanju unutar "svoje" akademske/naučne zajednice, jer u svakom trenutku može da ga isključi – prostom odlukom da, privremeno ili trajno, obustavi njegovo finansiranje.

⁵ Teorijski je moguće platiti pravo na prisup pojedinačnim časopisima ili samo člancima, no s obzirom na gotovo besmisleno visoke cene, to je omogućeno samo onima koji imaju zaista veoma mnogo novca, što se – u svetskim okvirima – svodi na istraživačke sektore multinacionalnih kompanija, koje ionako nesumnjivo plaćaju punu cenu pristupa svim potrebnim servisima.

⁶ Npr. *Project Gutenberg* (<http://www.gutenberg.org/>) i srodne lokacije za razmenu legalnih elektronskih knjiga.

⁷ Pre toga, još od šezdesetih godina 20. veka, postojali su digitalizovani tekstovi koji su bili namenjeni uskim grupama stručnjaka – pre svega uputstva za upotrebu novih tehnologija.

se o promeni načina na koji se knjige objavljuju i distribuiraju razmišljalo još od 30-ih godina 20. veka. Osnovna zamisao Projekta Gutenberg bila je da se svakome omogući da ima digitalnu biblioteku za koju ne mora ništa da plati, odnosno – da se znanje učini široko dostupnim i besplatnim. Kako kaže njegov osnivač, cilj Projekta Gutenberg je "da se slome brane neznanja i nepismenosti" (Hart and Newby 2004), proizvodnjom "onoliko elektronskih knjiga u onoliko formata koliko je to moguće, da bi čitav svet mogao da čita na onoliko jezika koliko je to moguće", čime se postiže "širenje kulture, pismenosti, demokratije i građanskog društva" (Thomas 2007). Najveći deo ove, najstarije digitalne biblioteke, čine celoviti tekstovi knjiga za koje su autorska prava istekla, ili je njihova distribucija dozvoljena na neki drugi način,⁸ a dopunjava se stalno zahvaljujući finansijskim donacijama i volonterskom radu ogromnog broja ljudi širom sveta.⁹

No – kako se to desilo i sa ostalim medijima – onog trenutka kada je pronađena nova tehnologija, osim knjiga koje ne potpadaju pod zaštitu autorsko-distributerskih prava, Internetom je počeo da se širi i neuporedivo veći broj onih knjiga čije se deljenje smatra nelegalnim.¹⁰ Da bi to sprečili, izdavači su na svoja elektronska izdanja počeli da stavljaju više nivoa zaštite (DRM – Digital rights management) kojima se njihovo korišćenje – dakle: korišćenje knjiga koje su uredno kupljene/plaćene – u velikoj meri ograničava. Naime, podrazumeva se da je stvar koju bilo ko kupi (pa makar to bila i knjiga) *njegova/njena* stvar i da sa njom *može* da radi šta-god-mu/joj-je-volja: da je koristi ili ne, da je pokloni ili proda, da je razbije/pocepa/zapali i uništi – sam čin kupovine stvari dao mu/joj je punu vlast nad njom. No, šta se dešava kada neko "kupi" elektronsku knjigu? Izdavač, ugrađujući DRM zaštitu, značajno ograničava mogućnosti njene upotrebe: ona ne može da se pokloni, ne može da se pozajmi,¹¹ veoma često ne

⁸ Na primer *Creative Commons* licence, kojima se definišu autorska prava ali se dozvoljava slobodna nekomercijalna distribucija knjiga, kao i najrazličitije vrste njihovog korišćenja, često uključujući prerade/dorade teksta, ili njegovo transponovanje u neki drugi oblik.

⁹ U kolekciji za koju se kaže da ima preko 42000 knjiga, osim knjiga na engleskom, nalaze se i knjige na drugim jezicima, na 16 jezika sa više od 50 naslova i 47 (uključujući srpski) sa manjim brojem naslova (<http://www.gutenberg.org/catalog/>).

¹⁰ Veliki sporovi oko nelegalno deljenih sadržaja nikada do sada se nisu ticali direktno knjiga – sporove su pokretali proizviđači/distributeri muzike i filmova, ali su se rezultati tih sporova odražavali i na knjige, kao i na sve ostale sadržaje koji se smatraju nelegalnim, ili čak i one koji su bili savršeno legalni, ali su se nalazili na spornim lokacijama, kao što je to bilo u slučaju ukidanja/obaranja *MegaUpload*-a početkom 2012. godine.

¹¹ Osim ako se ne pozajmi i uređaj na kome se knjiga nalazi/na koji je isporučena: čitač elektronskih knjiga, mobilni telefon, računar – što je, naravno, praktično nemoguće.

može čak ni da se čita na nekom drugom uređaju, osim na onom na koji je isporučena¹² – za nju je kupljena licenca za upotrebu na samo jednom elektronskom uređaju (u boljem slučaju, na nekoliko, ali uvek sa jasno ograničenim brojem iako to niko od prodavaca nigde eksplicitno ne kaže) i sa strogo ograničenim načinima korišćenja.

Na taj način, dolazi do potpuno urnebesnih situacija, kao što je priča Čarlsa Strosa (Doctorow & Stross 2010: THE COPYRIGHT THING. What Charlie says) o tome kako je bio prinuđen da "piratizuje" knjigu koju je sam napisao, da bi mogao da je ima na sopstvenom računaru (možda je trebalo da je kupi?!?!).

Naravno, bilo kakve intervencije na tekstu: dopisivanje, preoblikovanje, kombinovanje sa drugim tekstovima i/ili medijima i slične akcije, striktno su zabranjene, te bi tako kompletna *fan-fiction* produkcija mogla da se nađe na udaru antipiratskih zakona, uprkos tome što je to polje nove kreativnosti – nevidene do digitalnog doba (Gavrilović 2012). Kada je naučni rad u pitanju, iz knjige licencirane/zaštićene na taj način, po pravilu, ne mogu da se kopiraju delovi potrebni za – savršeno legalno – citiranje.¹³

Ovu vrstu licence kompanija može i da povuče ukoliko, na osnovu bilo čega, ustanovi/proceni da se kupac nije ponašao u skladu sa ugovorom,¹⁴ ili iz nekih potpuno drugih razloga. Posebno je instruktivan bio slučaj u kome je Amazon sa svih korisničkih uređaja obrisao uredno kupljene primerke *Orvelove 1984.* i *Životinjske farme*, jer je ustanovio da izdavač, koji je koristio Amazonove usluge za prodaju, nije imao pravo na plasiranje tih knjiga na američko tržište (samo uzgred – nisu svi korisnici Amazonovih usluga američki građani ali kompanija u ovom slučaju nije pravila nikakve razlike). Naravno da je to izazvalo buru protesta, zbog koje je jedan od rukovodilaca Amazona izjavio da se to više neće ponavljati (Stone 2009). No, ironija primene ovakvog orvelijanskog koncepta upravo na knjige u kojima je on definisan, nikako nije promakla ni korisnicima, a ni široj javnosti.

U svakom slučaju, kada se sabere sva šuma zabrana, u kojoj većina korisnika teško može da se snađe (a uglavnom ih nije ni briga), nije čudno što Kori

¹² *Amazon.com*, doduše, čuva sav kupljeni sadržaj (kao i druge materijale koje korisnik odluči da im poveri) u svom *cloud* prostoru, tako da su kupljene knjige dostupne unutar korisničkog naloga sa svakog računara, ali se sve one i dalje ne mogu prebaciti na lični računar, preformatirati, štampati, pozajmiti itd.

¹³ Naravno, moguće je prekucati tekst, kao iz bilo koje papirne knjige, ali u čemu je onda poenta digitalizacije?

¹⁴ Bilo je već više slučajeva u kojima je Amazon.com ugasio naloge nekih korisnika, bez obrazloženja, odnosno bez objašnjenja na koji su način oni prekršili ugovor, pri čemu su ti korisnici ostali bez svojih, uredno plaćenih, knjiga. U drugim slučajevima se dešavalo da, ako kompanija (Apple, Adobe i sl.) promeni sistem zaštite ili platformu na kojoj posluje, kupci – privremeno ili trajno – ostaju bez mogućnosti da pristupe svojim (takođe uredno kupljenim) knjigama.

Doktorov kaže: "ako ne kršite autorska prava upravo sada, uskoro ćete", jer je gotovo nemoguće ne prekršiti ih.

... i borba za slobodu

Pokreti koji se bave problemima oslobođenja pristupa znanju danas su veoma raznorodni, i kreću se najrazličitijim delovima kako "stvarnog" sveta, tako i Mreže.

U okviru naučne produkcije širom sveta sve su jača nastojanja da se ostvari otvoreni pristup znanju: veliki broj naučnih časopisa iz Evrope i zemalja Trećeg sveta, kao i brojni, naročito novi, časopisi iz zemalja tzv. Prvog sveta, podržava/dozvoljava¹⁵ otvoreni pristup svojim sadržajima. U Evropi jača insistiranje na uspostavljanju jedinstvene politike najvećih javnih istraživačkih organizacija, kojom bi se obezbedio otvoreni pristup rezultatima naučnih istraživanja koja su finansirana iz javnih sredstava. To je početkom 2013. godine i javno publikovano, kao jedan od osnovnih principa Science Europe organizacije¹⁶.

U borbi za slobodu znanja, ipak, nikako nisu najaktivniji i najglasniji naučnici, profesori, niti bilo ko od onih koji bi trebalo da se bave prirodom dostupnosti znanja – najaktivniji su programeri, koji se, pod parolom "kod je govor",¹⁷ već više od dve decenije aktivno zalažu za slobodu pisanja i upotrebe koda – što se zapravo odnosi i na sve ono što je digitalizacijom iz "realnog" sveta premešteno u sajberprostor, budući da je sve to oblikovano kodom.

Pored njih, tiho ali dosledno, ogroman broj ljudi širom sveta svakodnevno učestvuje u nezaustavljivim akcijama koje ne izgledaju kao pobuna, ali koje su svakako vid građanskog otpora: nelegalno se kopiraju i dele ("piratizuju" se) svi mogući sadržaji, koje njihovi izdavači/proizvođači nastoje da zaštite. Borbe između korporacija i "pirata" traju već duže od decenije – još od obaranja *Nap-*

¹⁵ To su uglavnom časopisi koji se bave najaktuelnijim društvenim kretanjima: Internetom, virtuelnim svetovima i svemu onom što zaista čini svakodnevicu savremenih ljudi i, uz to, najčešće prelaze disciplinarnu granicu, koje je u savremenom svetu sve teže i besmislenije odžavati, te su – bar kada su društvene i humanističke discipline u pitanju – često značajno relevantniji od etabliranih časopisa.

¹⁶ (*Principles...* 2013; <http://www.kobson.nb.rs.proxy.kobson.nb.rs:2048/kobson.82.html>) *Science Europe* je evropska asocijacija, sa sedištem u Briselu, u koju je učlanjena 51. nacionalna istraživačka organizacija. Osnovana je 2011. godine, sa ciljem da promoviše saradnju i zajedničke interese evropskih naučnih organizacija, kako na nivou javnih politika, tako i na nivou preduzimanja zajedničkih akcija (<http://www.scienceeurope.org>).

¹⁷ Ova tema prevazilazi okvire ovog teksta i biće razmatrana na drugom mestu. Za sada vidi više o ovom u: Coleman 2009.

ster-a 2001. godine.¹⁸ Još tada je američki pravosudni sistem procenio da je razmena (u ovom slučaju muzičkih) datoteka ilegalna, a da je *Napster* odgovoran za krađu (koju su zapravo činili milioni njegovih korisnika, koje je bilo apsolutno nemoguće goniti/hapsiti/kažnjavati), jer je za nju obezbedio infrastruru.

Poslednja velika antipiratska akcija bila je organizovana početkom 2012. godine protiv *Megaupload*-a, u tom trenutku najvećeg servisa za deljenje datoteka (među kojima su se nalazile i knjige). U istoj akciji, ili u mesecima koji su sledili, obrisan je veliki deo sadržaja i sa drugih lokacija sa istom namenom – svaka datoteka za koju se sumnjalo da *može* potpadati pod nečija autorka prava.¹⁹

U srpskim uslovima se ta, svetska, akcija protiv "piraterije" odrazila na najveću lokaciju za deljenje elektronskih knjiga na srpskom i hrvatskom jeziku (<http://www.baneprevoz.com>), koja je ugašena maja 2012. godine. Mediji su, puni "pravednog" gneva, obrazlagali da je samo jedan izdavač procenio kako je oštećen za 2.690.000 dinara (M. A. K. 2012) – na opšte veselje bivših korisnika ovog portala, koji su sasvim jasno razumeli da bi izdavač *mogao* da bude oštećen za tu sumu samo ukoliko bi svi koji su preuzeli knjige otišli do knjižare i kupili ih, što je, naravno, bilo potpuno besmisleno. Činjenica je da je na ukinutoj lokaciji bilo knjiga koje su korisnici sami skenirali, da bi ih učinili dostupnim što većem broju čitalaca, što možda nije legalno ali je svakako plemenito, pre svega zato što je tu bilo i knjiga koje se već godinama nisu mogle naći ni u knjižarama ni u bibliotekama. Pored toga, tu se nalazio i, za srp-

¹⁸ *Napster* je bio P2P servis za deljenje muzike, osnovan 1999. godine. Već krajem te godine, nekoliko velikih muzičkih izdavača pokrenuo je tužbu, smatrajući da milioni korisnika krše njihova prava. Proces protiv *Napster*-a trajao je od 1999-2001. godine. Danas je lokacija sa istim imenom deo velikog muzičkog distributera sa plaćenom pretplatom.

¹⁹ Tokom oktobra iste godine, imala sam zanimljivo lično iskustvo povodom "piraterije" – prepisku sa kompanijom *4Shared.com*, gde sam u to vreme čuvala svoje tekstove. Naime, oni su, na osnovu primedbe koju im je dostavila *Brazilian Reproduction Rights Association*, zaključili da postojanje mog teksta *Bafi ubica vampira: superheroina, ali ne u Srbiji* (Etnoantropološki problemi n.s. 6/2) na njihovom serveru, na neki način krši nečija autorska prava. Moja pitanja kakve veze recepcija serije *Buffy, The Vampir Slayer* u Srbiji može imati sa Brazilom, i ko u njihovoj autorskoj agenciji dovoljno zna srpski jezik da može da vidi o čemu se u tekstu uopšte radi su, naravno, ostala su bez odgovora. Ceo problem se, očigledno, sastojao u tome što se datoteka zvala *Buffy.doc* i, u slučaju da je neko zatraži, pojavljivala se na generički konstituisanoj strani <http://www.4shared.com/file/FzEsivO9/Buffy.htm>, te ju je neki od robotskih pretraživača označio kao sumnjivu (da sam je nazvala npr. *bafi.doc*, problem se, sasvim izvesno, ne bi pojavio). Od mene se očekivalo da, ukoliko želim da vratim tu konkretnu datoteku, kontaktiram advokate firme, napišem gomilu izjava itd., što meni, naravno, nije padalo na pamet. Dakle: ugasila sam nalog i sve tekstove prebacila na druga mesta. *GoogleDrive* i *Dropbox* se, za sada, ne žale.

ske uslove, ogroman broj potpuno legalnih naslova koje su tamo uglavnom plasirali sami autori, budući da je velika posećenost omogućavala veću vidljivost njihovih knjiga. Uz opštu žal za omiljenim mestom, neki od korisnika sajta Baneprevoz, komentarisali su na različitim forumima da je "Baneprevoz radio [...] bolji posao od Ministarstva kulture", što bi, sa stanovišta popularizacije knjige, moglo biti savršeno tačno.

Naravno da sve ove antiterorističke akcije nisu urodile plodom: lokacije koje su bile pod američkom jurisdikcijom preselile su svoje računare ili su samo promenile imena, seleći se u nacionalne registre država koje imaju drugačije poglede na odnos autorskih prava i novih tehnologija, dok ih ogromna korisnička podrška prati – ma kako se oni organizovali.²⁰ Pored toga, zalihe digitalizovanih knjiga preselile su se u poruke na forumima, oglasnim tablama i na druga mesta gde se razmenjuju najrazličitije vrste informacija, ili su, umesto običnih/otvorenih, postavljene kriptovane datoteke sa promenjenim imenima.

Još jedan od konstantnih oblika sukobljavanja sa zastarelim konceptom autorskih prava jeste i stalno rastuća fan-fiction produkcija. Neopterećeni tradicionalnim konceptima vlasništva nad umetnošću i znanjem, ljubitelji uzimaju materijale iz popularne i/ili elitne kulture, stvarajući potpuno nove – preoblikujući ih u skladu sa svojim emocijama, kulturnim preferencijama i socijalnim iskustvima. Zapravo, kako Dženkins kaže, fan-kultura je "otvoreni izazov 'prirodnosti' i poželjnosti dominantnih kulturnih hijerarhija" (Jenkins 2005/1992: 10), u koje svakako spadaju i aktuelna pravna rešenja o vlasništvu nad kulturom na čijem je temelju zasnovan postojeći koncept autorskih prava. Sve to autore novih radova ni najmanje ne zanima, niti oni na to obraćaju bilo kakvu pažnju.

U borbu protiv zabrana deljenja knjiga, uključili su se i autori a i poneki izdavač. Osmišljen je potpuno novi tip licenci koji prepoznaje individualno autorstvo, ali ne i isključiva vlasnička prava, kao što su *GNU General Public License*, koja se uglavnom odnosi na softver i *Creative Commons* licence, koje se primenjuju na elektronska izdanja knjiga. Nekako ne čudi da su se u prvim redovima onih koji zagovaraju apsolutnu slobodu knjige²¹ ponovo našli SF pisci – upravo oni koji u svojim romanima danas slikaju kakav svet može

²⁰ Pokušaj običnog pregledanja Wikipedijine stranice o *Pirate Bay* servisu za organizaciju magnetnih linkova ka torrent datotekama (koji omogućava P2P deljenje datoteka korišćenjem BitTorrent protokola) izazvalo je desetak uzastopnih padova Chrome-a (Google-ov Internet pregledač) na mom računaru. Nesklona uobičajenoj hakerskoj paranoji, potrošila sam mnogo vremena u nastojanju da shvatim o čemu se radi. Onda sam pristupila istoj stranici Firefox-om. On nije pao. Na nekim drugim računari- ma se to, doduše, nije ponavljalo, te je moguće da je to samo *bug* na mom računaru, ali... sumnja je ostala.

²¹ Kako se lepo objašnjava na Projektu Gutenberg: besplatna knjiga nije i slobodna knjiga – ona ne mora da se plati, ali i dalje ne može da se deli, pozajmljuje, menja itd. (http://www.gutenberg.org/wiki/Gutenberg:No_Cost_or_Freedom%3F).

postati, i to u vrlo bliskoj budućnosti (ako nije već takav), ukoliko se ne budu osvojila prava na slobodnu razmenu znanja i informacija – što znači i knjiga. Jedan od pionira ovog pokreta, Kori Doktorov, objašnjava:

"prvi put u istoriji sveta, na dohvata ruke nam je univerzalni pristup ljudskom znanju. To nije loša stvar",

i da

"[a]ko ne stvarate umetnost sa ciljem da ona bude kopirana, vi zapravo ne stvarate umetnost za dvadesetprvi vek" (Doktorov 2008, Introduction).

Razmatrajući svu besmislenost aktuelnih propisa, on kaže:

"Glupavo je reći da razred u osnovnoj školi treba da razgovara sa advokatom gigantskog globalnog izdavača pre nego što napravi predstavu na osnovu neke od mojih knjiga. Besmisleno je reći da ljudi koji žele da 'pozajme' elektronsku kopiju moje knjige prijatelju, treba da dobiju *licencu* da to urade. Pozajmljivanje knjiga naokolo postojalo je duže nego bilo koji izdavač na kugli zemaljskoj, i to je fina stvar" (Doktorov & Stross 2010: THE COPYRIGHT THING. What Cory Says),

da bi, na kraju dela o licenci, u gotovo svim svojim knjigama citirao Vudija Gatrija, koji je, *kao copyright licencu* za pesme na svojim albumima, između ostalog napisao:

"svako uhvaćen da peva bez naše dozvole, mogao bi da bude naš dobar prijatelj jer mi ne dajemo pet para za to. Objavite je. Napišite je. Pevajte je. Svingujte uz nju. Jodlujte je. Mi smo je napisali, to je sve što smo želeli da uradimo."

Potpuno isti stav ima i Brus Sterling, jedan od prvih pisaca koji je učestvovao u oblikovanju *ideje* o danas postojećem sajber-prostoru. On kaže:

"Informacije ŽELE da budu slobodne. A informacije u ovoj knjizi sa posebnim intenzitetom čeznu za slobodom [...] Možete da kopirate ovu elektronsku knjigu [...] i da date kopije svakome ko ih želi. Možete da pošaljete knjigu na oglasne table, Internet čvorove ili elektronske diskusione grupe. Samo napred, uradite to – dajem vam izričitu dozvolu, upravo sada. Uživajte. Možete staviti knjigu na diskove i poklanjati ih..." (Sterling 2008/1992, Preface to the Electronic Release of The Hacker Crackdown).

Čak i visokotiražni nežanrovski pisci, kao što je, na primer, Paolo Koeljo, zalažu se za slobodnu razmenu knjiga,²² insistirajući na tome da prodaja knjiga raste zahvaljujući tome što se njihove elektronske verzije slobodno dele.

²² Želeo je, čak, da bude svedok odbrane na suđenju *The Pirate Bay*-u 2009. godine.

Koeljo kaže da "osoba koja ne deli nije samo sebična, nego je i gorka i sama", te da je osnovni cilj svakog pisca pre svega da bude čitan, dok novac dolazi tek posle toga (<http://torrentfreak.com/best-selling-author-turns-piracy-into-profit-080512/>); a to podržava i njegov izdavač za američko tržište, Harper Kolins. U akciju za oslobođenje knjiga počinju da se uključuju i drugi izdavači, pre svega oni koji objavljuju SF literaturu, kakav je, na primer, *Tor/Forge Books*, koji od početka 2013. godine, sva svoja elektronska izdanja plasira bez ikakve zaštite.

Od samog početka, antipiratskom pokretu su počeli da se priključuju i rugi autori – autori stripa, pa čak i muzičke zvezde – koji tvrde da postojeći akoni ne samo slušaoce, nego i autore i izvođače stavljaju u okove globalnih izdavačkih korporacija.

Tokom poslednje decenije, antipiratski pokreti počinju da dobijaju i politički okvir. Širom sveta nastaju Piratske partije – političke partije koje se zalažu za slobodu razmene znanja i informacija kakva je tehnološki moguća u savremenom dobu: pre svega za digitalnu demokratiju, slobodne komunikacije, ograničavanje autorskih prava i pravo na razmenu fajlova. Prva od njih je osnovana 2006. godine u Švedskoj, da bi se tokom godina taj pokret proširio Evropom.²³ Najjače uporište Piratske partije imaju u skandinavskim zemljama, gde je islandska Piratska partija, postala je prva stranka te vrste koja je ušla u nacionalni parlament. Poslanica ove partije kaže da će praviti

"zakone za koje smo stručnjaci – zakone za 21. vek koji uzimaju u obzir onlajn zaštitu privatnosti, razmenu i slobodu informacija" (Tanjug 2013).

Švedska Piratska partija danas ima dva poslanika u evropskom parlamentu, Nemačka ima poslanike u berlinskom, kao jednom od pokrajinskih parlamenta, dok u Švajcarskoj Piratska partija ima i jednog gradonačelnika. Kako je jasno da su birači koji su glasali za ove partije uglavnom mladi – oni koji su rasli zajedno sa Internetom, odnosno, oni koje nazivaju "digitalnim urođnicima" (Palfrey and Gasser 2008) – jasno je da će njihova aktuelna politička snaga i značaj ubrzano rasti, jer će sve više onih, koji slobodu na Mreži smatraju svojim prirodnim pravom, dostizati godine u kojima imaju pravo i mogućnost da na izborima iskažu svoj stav.

Internacionala Piratskih partija postoji takođe od 2006. godine, kao labava zajednica nacionalnih partija i još neformalizovanih pokreta. Od 2009. godine, ona ima status nevladine organizacije, sa sedištem u Briselu, a formalno je

²³ Piratska partija Srbije osnovana je 2012. godine.

osnovana na konferenciji 2010. godine, kada su njen statut usvojile 22. nacionalne partije. Ovakvo povezivanje – odnosno internacionalizacija akcije – postalo je neophodno upravo zbog toga što su korporacije odavno prevazišle granice nacionalnih država, dok su mogućnosti političkog delovanja uglavnom ostale unutar tih granica, te je ovo pokušaj da se pronade način angažovanja koji će preskočiti ovu ključnu barijeru, kao ozbiljnu kočnicu mogućnosti transformacije globalnog sveta.

Perspektive

"Obećanja informatičkog društva dvadeset prvog veka ne smeju biti dovedena u pitanje zbog onih koji nastoje da ograniče javni pristup informacijama i slobodan protok ideja. Društvo visoke tehnologije ne sme da postane strogo kontrolisano društvo" (Kranić 2002, 229).

Sve više autora argumentovano i, verujem, s pravom tvrde da postojeći zakoni o autorskim pravima i čitava antipiratska legislativa u današnjem tehnološkom okruženju imaju *negativan* uticaj na inovacije, iako bi inovacije trebalo da budu prvenstveni cilj pravne zaštite intelektualne svojine (Palfrey and Gasser 2008, 147).

Ili, kako kaže Željko Mančić – ako se nastavi sa insistiranjem na dosadašnjim premisama o protivzakonitosti deljenja znanja/ideja na Internetu, imamo moralno pravo da preispitamo njihov legitimitet jer je jasno da nešto nije u redu sa zakonima po kojima većinu ljudi širom sveta čine kriminalci (Mančić 2010, 116-117).

Sve dok se to ne dogodi, ostaje nam samo lična odluka: poštovanje zakona kojima je svako od nas prikraćen za mogućnosti saznavanja onoga što se oko nas dešava, i razvoja sopstvenog (naučnog, ali ne isključivo naučnog) potencijala – prosto zbog toga što živimo u siromašnoj zemlji ili zbog toga što nismo članovi akademskih ili nekih drugih povlašćenih zajednica. Ili: sistematsko kršenje pravnih sistema koji nam ograničavaju pristupe znanju,²⁴ a koji su zapravo te tihe vatre na kojima gore biblioteke mnogo veće od Aleksandrijske: znanje do koga se ne može doći, koje je nepoznato – ostaje mrtvo, neoplođeno. Izgleda mi nesumnjivo da svakodnevno ponašanje najvećeg broja ljudi širom sveta jasno govori o njihovom izboru unutar ove dileme, što daje nadu da ipak postoji izlaz iz sadašnje elitističko-orvelijanske stvarnosti.

²⁴ Samo uzgred: jedna od osnovnih premisa Prosvetiteljstva, na kojoj je zasnovano čitavo moderno doba jeste i (bar teorijska) dostupnost znanja svim građanima, te su postojeća ograničenja povratak na predmoderne koncepte elitističkog, strogo kontrolisanog pristupa znanju.

Izvori i literatura

- Coleman, Gabriella. 2009. Code is Speech: Legal Tinkering, Expertise, and Protest among Free and Open Source Software Developers. *Cultural Anthropology* 24 (3): 420-454.
- Doctorow, Cory. 2008. *Little Brother. Tor and with a Creative Commons licence*. Dostupno na: <http://craphound.com/littlebrother>
- Doctorow, Cory. 2013. *Homeland. Tor and with a Creative Commons licence*. Dostupno na: <http://craphound.com/homeland/>
- Doctorow, Cory & Charles Stross. 2010. *The Rapture of the Nerds: A Tale of the Singularity, Posthumanity, and Awkward Social Situations. Tor and with a Creative Commons licence*. Dostupno na: <http://craphound.com/rotn/download/>
- Gavrilović, Ljiljana. 2012. Fan fiction i nova kreativnost. *Međunarodni interdisciplinarni simpozij Filozofija medija, Umjetnost i mediji*, Opatija, 19-22. septembar, knjiga apstrakata 52.
- Hart, Michael S. & Gregory B. Newby. 2004. Project Gutenberg Principle of Minimal Regulation / Administration by Michael Hart and Greg Newby". *Project Gutenberg*, June 25. Dostupno na: http://www.gutenberg.org/wiki/Gutenberg:Project_Gutenberg_Principle_of_Minimal_Regulation/_Administration_by_Michael_Hart_and_Greg_Newby. [Pristupljeno: 4. 05. 2013]
- Jenkins, Henry. 2005/1992. *Textual poachers. Television Fans & Participatory Culture*. New York and London: Routledge.
- KOBSON. <http://www.kobson.nb.rs>.
- Kranič, Nensi S. 2002. Biblioteke, internet i demokratija. *Glasnik Narodne biblioteke Srbije* 4 (1): 221-233.
- Lebert, Marie. 2009. *A Short History of eBooks*. Dostupno na: <http://www.etudes-francaises.net/dossiers/ebook.htm>
- Lessig, Lawrence. 2006. *Code version 2*. New York: Basic Book.
- M. A. K. 2012. Zaustavljen sajt Baneprevoz. *Novosti* 18. 05. <http://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:380424-Zaustavljen-sajt-Baneprevoz>
- Mančić, Željko. 2010. Cyberpiracy and Morality: Some Utilitarian and Deontological Challenges. *Filozofija i društvo* 3: 103-117.
- Palfrey, John & Urs Gasser. 2008. *Born digital: understanding the first generation of digital natives*. New York: Basic Books
- Principles ... 2013. *Principles for the Transition to Open Access to Research Publications*. Brussels: Science Europe.
- Science Europe. <http://www.scienceeurope.org>
- Sterling, Bruce. 2008/1992. *Hacker Crackdown. Law and Disorder on the Electronic Frontier*. The Project Gutenberg [EBook #101], www.gutenberg.org.
- Stone, Brad. 2009. Amazon Erases Orwell Books From Kindle. *New York Times*, July 17. http://www.nytimes.com/2009/07/18/technology/companies/18amazon.html?_r=2&. [Pristupljeno: 6. 05. 2013]
- Tanjug. 2013. Islandski pirati 'osvojili' nacionalni parlament". *Blic*. 29. 04. <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/380260/Islandski-pirati-osvojili-nacionalni-parlament>. [Pristupljeno: 2. 05. 2013]
- Thomas, Jeffrey. 2007. Project Gutenberg Digital Library Seeks To Spur Literacy. Library hopes to offer 1 million electronic books in 100 languages". 20 July.

<http://www.america.gov/st/washfile-english/2007/July/200707201511311CjsamohT0.6146356.html#ixzz2SJVV9G00>. [Pristupljeno 4. 05. 2013]
TorrentFreak. <http://torrentfreak.com>

Ljiljana Gavrilović
Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Ethnographic Institute SASA

Knowledge Yearning for Freedom

The paper is concerned with the restriction of access to knowledge/books in the contemporary digitalized global world, in which the access to knowledge has to be paid for, and wherein definitions of modes of payment control who has or doesn't have the right to knowledge. The second part of the article deals with the struggle for the freedom of words/knowledge, and actions through which the authors/producers of knowledge and art fight the restrictions not only to the freedom of speech, but also creativity and innovation, which should be the aim of all copyright and intellectual right laws, the contemporary application of which has become its own opposite.

Key words: Internet, freedom, copyright, knowledge, e-books, piracy

Le savoir en soif de liberté

Cet article traite la question de la limitation d'accès aux savoirs/livres dans le monde contemporain global numérisé, dans lequel l'accès au savoir est payant, alors que s'instaure, par la définition des modes de paiement, un contrôle très strict quant à l'identité de ceux qui ont ou n'ont pas le droit au savoir. Dans la deuxième partie du texte c'est la lutte pour la liberté de parole/savoir qui est traitée, c'est-à-dire les actions par lesquelles les auteurs/producteurs de savoirs et de l'art, luttent contre la limitation non seulement de liberté de parole, mais aussi de créativité et d'innovation, qui devraient être l'objectif de toutes les lois sur la protection des droits intellectuels et ceux d'auteur, dont l'application contemporaine s'est transformée en son propre contraire.

Mots-clés: Internet, liberté, droit d'auteur, savoir, livres électroniques, piraterie

Primljeno / Received: 11.05. 2013

Prihvaćeno / Accepted for publication: 01.06.2013